

427-79  
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

---

На правах рукопису

ГРЕЩУК Василь Васильович

ТИПОЛОГІЯ ВІДПРИКМЕТНИКОВОГО  
СЛОВОТВОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10. 02. 02. — українська мова

Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора філологічних наук

Київ — 1993



ЛННБ України ім. В. Стефаника



00814751 (Q)

Робота виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова.

Науковий консультант

— доктор філологічних наук,  
професор **Гриценко А. П.**,

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук,  
професор **Клименко Н. Ф.**,  
доктор філологічних наук,  
професор **Кадомцева Л. О.**,  
доктор філологічних наук,  
професор **Плющ М. Я.**

Провідна організація

— Львівський державний університет ім. І. Франка.

Захист відбудеться 20 квітня 1993 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (252001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови АН України.

Автореферат розіслано „ 14 ” березня 1993 р.

Учений секретар  
спеціалізованої ради  
доктор філологічних наук

Н. Г. ОЗЕРОВА.



За порівняно короткий час дериватологія пройшла не тільки етап свого становлення, а й інтенсивного розвитку й утвердження в ролі провідної галузі лінгвістики. В результаті різноаспектного дослідження словотвору лінгвістика збагатилась новими оригінальними прийомами й методами вивчення словотвірної структури й семантики, ґрунтовними описами дериваційних систем слов"янських мов в академічних ґраматиках і окремих монографіях, лексикографічними працями нового типу – словотвірними словниками. Проте ряд традиційних для дериватології проблем/ інтерпретація системної будови словотвору, сутності словотвірної семантики і її структури, принципів дериваційного аналізу тощо/ ще не знайшли задовільного розв"язання в рамках вироблених концепцій. Водночас постають і нові проблеми, зумовлені іншими концептуальними засадами вивчення словотвору. Так, основна увага в дериватологічних дослідженнях концентрується на словотворчому форманті. Твірна основа як типологізуючий чинник у словотворі недостатньо досліджена. До цього часу немає комплексних монографічних досліджень відіменникового чи віддієслівного словотвору в слов"янських мовах і, зокрема, в українській мові..

Об"єктом дослідження в дисертації обраний відприкметниковий словотвір у сучасній українській мові. Звернення до прикметників як твірної бази пояснюється тим, що створення типології словотвору з опорою на мотивуючу основу як типологізуючий фактор вимагає окремих досліджень десубстантивів, девербативів, деад"єктивів тощо. Питання словотворчої спроможності обмежених груп дієслів та іменників, зокрема в російській мові, вже були предметом спеціальних дериватологічних студій. Прикметники з цього погляду менш вивчені, а в українському мовознавстві фактично не досліджувались.

Важливим у виборі об"єкта дослідження прикметників як твірної бази в українській мові стало, незважаючи на їх семантичну несамостійність, значення прикметників і їх функціональне призначення. Ад"єктиви відображають багатство й різноманітність ознак предметів, осіб, явищ. Знання того, які з них використовуються в словотворі для найменування реалій об"єктивної дійсності за характерними для них ознаками, сприяє не тільки глибшому розумінню лексичної деривації, а й з"ясуванню пізнавальної діяльності людини. Результати когнітивної діяльності, зафіксовані в деад"єктивних номінаціях, дають змогу визначити, за якими параметрами відбувається виділення предметів, осіб, явищ із класу однорідних.

Актуальність дослідження проблем словотвору, що ґрунтується на використанні твірної основи як засобу виявлення типології лексичної деривації, випливає з необхідності всебічного, комплексного, різноаспектного вивчення словотвору, яке враховує роль і функціональне навантаження у словотворі як дериваційного форманта, так і твірної основи. Для того, щоб подолати неповноту й односторонність інтерпретації структурно-системної і функціональної організації словотвору, зумовлених лише формантоцентричним підходом до нього, необхідні системні дериватологічні дослідження, в яких типологізуючим фактором була б твірна основа /твірне слово/.

Мета роботи - виявити й лінгвістично інтерпретувати структурно-системну і функціональну типологію відприкметникового словотвору в сучасній українській мові. Відповідно до цієї мети визначаються такі основні завдання:

1/ з'ясувати комплекс теоретичних питань, пов'язаних з формуванням основоцентричної дериватології, зокрема, окреслити завдання і проблеми основоцентричного підходу до словотвору, визначити комплексну системоутворюючу одиницю класифікації й опису в таких дослідженнях, вивчити специфіку, особливості формування й реалізації словотвірної семантики;

2/ визначити принципи ідентифікації деад'єктивних утворень і критерії відмежування явищ відприкметникового словотвору від суміжних, близьких за структурно-семантичними особливостями;

3/ виявити частиномовну і семантико-словотвірну структуру деад'єктивних утворень як особливої підсистеми у словотвірній системі сучасної української мови;

4/ встановити співвідношення способів деривації та інвентар дериваційних формантів у відприкметниковому словотворі, визначити семантичні й структурні типи твірних прикметників у їх взаємодії з дериваційними формантами;

5/ проаналізувати словотворчий потенціал різних лексико-семантичних груп прикметників та його реалізацію в мові і встановити фактори, які зумовлюють дериваційну поведінку ад'єктивів як класу твірних слів;

6/ вивчити семантико-функціональні взаємовідношення, в яких перебувають спільноосновні різноформантні деад'єктиви, та визначити їх статус на словотвірному й лексичному рівнях.

Наукова новизна роботи полягає в реалізації основоцентричного аспекту дослідження словотвору, в постановці й розв'язанні дерива-

тологічних проблем, пов'язаних з ним. У дисертації вперше відприкметникові деривати описані як своєрідна, специфічна підсистема словотвірної системи сучасної української мови з властивими їй структурою словотвірної семантики, способами словотвору та словотворчими ресурсами, встановлені структурно-семантичні типи творчих ад'єктивів і охарактеризована їх дериваційна валентність. Вперше виявлені закономірності словотворчої спроможності різних лексико-семантичних груп прикметників і семантико-функціональні й прагматичні чинники, що їх зумовлюють, та визначені типи взаємовідношень між однофункціональними спільноосновними різноформантними ад'єктивами і їх статус на словотвірному й лексичному рівнях.

Теоретичне й практичне значення роботи. Результати проведеного дослідження мають значення як для розв'язання ряду проблем теоретичної дериватології /наприклад, основоцентричні принципи дериватології, системність і типологія словотвору, взаємодія мовних підсистем/, так і для дальшого вивчення українського словотвору. Спостереження й узагальнення, зроблені в дисертації, важливі для типологічних досліджень словотвору слов'янських мов. Результати дослідження знайдуть застосування в лексикографічній практиці, зокрема при укладанні морфемних і словотвірних словників. Теоретичні положення, матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у вузівських курсах із морфеміки й словотвору та в навчальних підручниках і посібниках з українського й слов'янського мовознавства.

Матеріалом дослідження послужила спеціально укладена картотека деад'єктивів сучасної української мови, зафіксованих в одинадцятитомному Словнику української мови, у шеститомному Українсько-російському словнику, тритомному Російсько-українському словнику, двотомному Частотному словнику сучасної української художньої прози, Орфографічному словнику української мови, семитомному Етимологічному словнику української мови /перші три томи/, а також у сучасній художній прозі, поезії й публіцистиці та в усному мовленні. Використані лексична картотека української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови АН України та картотеки словників поетичних творів І. Франка і художніх творів В. Стефаника /Прикарпатський університет/.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є описовий з використанням дистрибутивного і компонентного аналізів, а також прийомів перифраз і моделювання.

Апробація роботи. Робота апробувалася на засіданнях відділу

граматики української мови Інституту української мови АН України, кафедри української мови Київського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Наукові доповіді з теми дисертації виголошувалися на міжнародних /Дніпропетровськ, 1975, 1988; Москва-Зеленоград, 1989; Гродно, 1989; Мінськ, 1992/, республіканських і міжвузівських /Івано-Франківськ, 1978, 1981, 1982, 1986, 1990, 1991, 1992; Ужгород, 1978, 1989; Кіровоград, 1982, 1985, 1987; Фитомир, 1983, 1990; Тернопіль, 1982; Дрогобич, 1984; Вінниця, 1983, 1988; Чернівці, 1984; Харків, 1985; Черкаси, 1988; Львів, 1980, 1991; Львів-Криворівня, 1991; Полтава, 1992/ наукових конференціях. З теми дисертації опубліковано 37 праць загальним обсягом 13,7 друк. арк.

Структура і зміст роботи. Метою і завданнями роботи зумовлена її структура. Дисертація складається з трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

У в с т у п і обґрунтовується актуальність теми, визначається об'єкт, мета, завдання, наукова новизна, теоретичне й практичне значення дослідження, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Проблеми основоцентричної дериватології" розглядаються питання формування основоцентричного аспекту дослідження словотвору, вибору адекватної йому одиниці класифікації й опису дериваційної системи та особливості словотвірних мотивацій прикметниками в українській мові.

Сучасна наука про словотвір розвивалася як формантоцентрична: визначальним у теоретичних дослідженнях та практичних описах системи словотвору або її окремих фрагментів був і залишається словотворчий формант навіть тоді, коли мова йде не тільки про словотвірні ресурси, дериваційну структуру похідного чи словотвірні пари, а й про основну одиницю класифікації словотвору – словотвірний тип. Значною мірою це можна вважати закономірним. Відомо, що словотворчий формант є виразником словотвірної функції, проте специфіка похідного слова як бінарної одиниці, що включає твірну основу й словотворчий формант, вимагає не менше уваги до твірної основи, інакше дериватологічні дослідження залишаються односторонніми, неповними. У зв'язку з цим у сучасній дериватології одночасно з дальшим розвитком формантоцентричного аспекту вивчення словотвору першорядного значення набуває розробка основоцентричного, тобто такого напрямку, при якому вихідним пунктом класифікації, інтерпретації, опису словотвірного матеріалу стає твірна основа. Всебічний аналіз

з погляду двох згаданих принципів забезпечує адекватне відображення складності словотвірної системи.

Основоцентричний аспект вивчення словотвору зумовлює необхідність дослідження ряду нових теоретичних і практичних проблем, які при формантоцентричному підході залишалися поза увагою науковців. До кола найважливіших питань, які потребують теоретичного осмислення, належать дериваційна валентність різних класів твірних слів, їх словотвірчі потенції, зумовленість дериваційної спроможності різних слів їхніми формально-змістовими особливостями, відображення семантичних інгредієнтів твірного слова у значеннєвій структурі похідного, парадигматика й синтагматика твірних основ, принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних слів.

Кінцевим результатом дослідження словотвору при основоцентричному підході має стати типологія словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірної основи в словотворі. У зв'язку з цим необхідно встановити ті фактори, які визначають дериваційну поведінку твірних основ, тобто виявити характеристики твірної основи, які уможливають чи унеможливають процес творення на її базі дериватів та позначаються на словотвірчій активності й продуктивності твірної основи і її семантико-словотвірних трансформаціях.

Виявляючи фактори, які детермінують дериваційну поведінку твірного, принципово важливо розмежовувати, з одного боку, можливість утворення деривата на базі певного твірного, а з другого, - незасвідченість його в мовленні. Оскільки "системними закономірностями в словотворі є всі закономірності, які визначають можливість чи неможливість утворення слів", а "питання про те, що реально ввійшло в ужиток - це питання не системи, а норми"<sup>1</sup>, то йдеться про розмежування системних і нормативних явищ.

Системними факторами, які визначають словотворчу поведінку твірного, на нашу думку, є семантика і тісно пов'язана з нею сполучуваність твірного слова, а нормативними - частота використання твірного в мовленні та його структурно-семантична вивідність чи невивідність.

<sup>1</sup> Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. - М., 1977. - С.16,17.

Основоцентричний аспект дослідження словотвору передбачає встановлення адекватної йому одиниці класифікації й опису дериваційної системи, яка характеризується як комплексна, що відображає системну організацію словотвору. Системність словотвору ґрунтується на багатьох різноспрямованих опозиціях. Одним із її проявів є ряди дериватів, які об'єднуються тотожністю твірної основи й протиставляються дериваційними формантами. Така мікросистема похідних являє собою словотвірну парадигму твірного слова. Конкретні парадигми, які характеризуються тотожністю множини словотвірних значень, реалізованих дериватами безвідносно до формальних засобів їх вираження, утворюють типову словотвірну парадигму<sup>1</sup>.

У структурі словотвірних парадигм виділяються зони /блоки/, тобто сукупності словотвірних значень, що виражаються дериватами одного й того ж лексико-граматичного класу: субстантивна, вербальна, ад'єктивна, адвербіальна. Виділення зон має важливе теоретичне й практичне значення, але не треба перебільшувати їх ролі в структурі словотвірних парадигм, абсолютизувати їх, як це спостерігається в окремих дослідженнях, в яких визначають словотвірну парадигму як сукупність похідних однієї частини мови, що перебувають у відношенні безпосередньої мотивації з однією й тією ж твірною основою. Неправомірними видаються і спроби дослідників обмежити словотвірну парадигму дериватами одного способу творення /суфіксація, префіксація тощо/. У таких випадках невідповідно різко збільшиться кількість парадигм, що саме по собі негативно відібноється на практиці опису словотвірної системи. Обмеження парадигми у словотворі дериватами одного лексико-граматичного класу слів чи одного способу творення призведе до втрати нею свого основного призначення - показати словотворчу спроможність твірних різних структурно-семантичних груп.

Словотвірна парадигма дає змогу виявити системну організацію словотвору в такому розрізі, при якому системність ґрунтується на константно-змінній рівновазі, константна частина якої підтримується формально-семантичною тотожністю твірної основи, а

<sup>1</sup> Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния: Волгоградские чтения I-III. - М., 1978. - С.63-77; Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. - Ереван, 1981. - С.216-232.

Своєрідним різновидом мотивації похідних прикметниками є такий, коли структура деривата зумовлена лише морфемною будовою ад"ектива, а значення - семантикою цілого прикметниково-іменникового словосполучення. Це стосується ряду відприкметникових іменників з предметним значенням, переважно назв осіб на зразок консервник "робітник консервного заводу", міжнародник "фахівець з питань міжнародної політики, міжнародного права". Трикметники консервний, міжнародний поза межами відповідних словосполучень не можуть стати твірними для іменників - назв осіб тому, що виражені ними ознаки не можна приписати означуваним іменникам. Обмеження на сполучуваність згаданих прикметників з особовими іменниками зумовлені характером знань, спільних для всіх мовців, тобто поєднанню понять, виражених такими гіпотетичними прикметниково-іменниковими словосполученнями, суперечили б людські знання<sup>1</sup>. З досвіду людині відомо, що особа не може бути консервною, проте вона може характеризуватися розгорнутою ознакою, що виражає відношення до якогось предмета чи явища через іменник з певним атрибутивним детермінантом, наприклад, працює в консервній промисловості, уможливаючи таким чином мотивацію похідних цілим словосполученням. Очевидно, що структурна мотивація в таких випадках здійснюється після семантичних процесів включення.

Від таких мотивацій відрізняються ті, при яких формально й семантично мотивуючими дериватів виступають прикметниково-іменникові словосполучення /наприклад, сивоголовий, жовтобрюх/, що виводить їх за межі власне відприкметникової деривації.

Розглядаючи мотивації похідних прикметниками, не можна обминути проблему мотивації дериватів дієприкметниками. Зважаючи на певні особливості семантики віддієприкметникових дериватів на тлі відповідних девербативів і dead"ективів, у практиці словотвірного аналізу мотивуючі дієприкметники виділяють у самостійний клас твірних слів. У той же час дієприкметники за своїми словотворчими якостями співвідносні з прикметниками, вони виступають мотивуючими дериватів у тих же словотвірних типах, що й звичайні віддієслівні прикметники. Таким чином, у сферу відприкметникового словотвору як його складова частина входять і ті деривативні

<sup>1</sup> Чейф. У.Л. Значение и структура языка. - М., 1975. - С.100-102; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. - М., 1976. - С. III-121.

вати, які мотивовані дієприкметниками.

У другому розділі "Закономірності формування семантики деад"ективів" висвітлюються теоретичні питання дериваційної семантики і закономірності формування словотвірних значень українських деад"ективів та описуються моделі реалізації виявлених словотвірних значень, що дало змогу охарактеризувати синтагматику твірних деад"ективних основ.

Незважаючи на те, що проблема семантики похідних у сучасній дериватології займає центральне місце, в розумінні закономірностей формування значень дериватів, сутності й природи словотвірної семантики, особливостей її структурування і співвідношення з лексичною і граматичною, засобів вираження словотвірного значення і способів його існування залишається багато суперечливого й неясного. Зумовлено це, з одного боку, різними аспектами вивчення словотвору, завданнями і метою досліджень, застосуванням неоднакових концептуальних засад, а з другого, - наявністю у словотвірній системі одиниць, різних за ступенем узагальнення й абстрагування, референційними характеристиками та функціональним навантаженням, семантично релевантних у словотворі. Однак, попри найрізноманітніші трактування словотвірного значення, відмінності в його розумінні й інтерпретації для всіх дефініцій словотвірного значення спільним залишається експліцитна чи імпліцитна вказівка на те, що воно ґрунтується на семантичному співвідношенні між похідним і твірним словами. Розходження виявляються в різному ступені узагальнення співвідношення між компонентами смислової структури слів, феноменологічного тлумачення словотвірного значення, його онтологічної і гносеологічної сутності.

Найвагомішими для дальших теоретичних узагальнень і розробки методики опису значень похідних стали висунуті в рамках ономазіологічного підходу до явищ мови поняття ономазіологічних категорій і динамічного аспекту вивчення значень похідних, які передбачають і забезпечують можливість синхронної реконструкції словотворчих процесів.

Оскільки утворення слова, формування його семантики недоступні безпосередньому спостереженню, дослідження словотворчих процесів і закономірностей формування значень похідних здійснюється завдяки їх моделюванню на основі результатів деривації, доступних для спостереження. Динамічний аспект дослідження словотвору передбачає можливість синхронної реконструкції слово-

творчих процесів і моделювання їх протікання.

Відправною точкою при моделюванні словотворчих актів можуть бути лише похідні як результат деривації, їх словотвірні структури, компоненти яких є носіями певних смислів. Проте семантика деривата не завжди є сумою значень формально-смыслових компонентів, які його утворюють. Виникла проблема так званих "прирошених" значень, асемантичних сегментів у структурі похідного. Це спонукало до пошуків інтерпретації словотворчих актів, яка б містила несуперечливе пояснення і тих явищ у похідному, які не експліковані його словотвірною структурою. На шляхах цих пошуків утверджується думка про те, що утворення слова - це складний мисленнєво-мовленнєвий акт, який не зводиться до простого поєднання словотворчих ресурсів, наявних у поверхневій структурі деривата.

Плідними для методики реконструкції словотворчих процесів і формування семантики похідних стали ідеї теорії номінації, згідно з якими кожному акту найменування передують аналітична робота мислення щодо категоріальної ідентифікації об'єктів номінації. Вона здійснюється за допомогою ономазіологічних категорій, що утворюють поняттєву основу, на якій ґрунтуються мовні словотвірні категорії. Структура ономазіологічних категорій двочленна. Явище, яке підлягає найменуванню, включається спочатку до певного поняттєвого класу, що має у відповідній мові своє категоріальне вираження, а в межах цього класу визначається якоюсь ознакою. Поняттєвий клас входить до ономазіологічної структури поняття як означуване /ономазіологічна база/, а ознака як означуюче /ономазіологічна ознака/<sup>1</sup>.

У свідомості носіїв мови існують поряд з іншими словотвірні засоби реалізації ономазіологічних категорій. Реакцією на смислове завдання словотворчого акту є підведення об'єкта номінації під певний клас явищ /субстанція, процес тощо/, а в межах цього класу - надання йому індивідуалізуючої ознаки.

Ідентифікація того, що підлягає найменуванню в процесі утворення слова, за належністю до певного класу явищ знаходить своє відображення в словотвірній структурі деривата через слово-

<sup>1</sup> Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. - Praha, 1962. - S. 196.

творчий формант, а індивідуалізація, виокремлення з відповідного класу – через твірну основу. У традиційно окреслене поняття словотворення включаються неоднорідні щодо характеру протікання і результатів процеси. Не випадково поряд із відзначеним основним типом ономасіологічних категорій – мутаційним – виділяють ще транспозиційний і модифікаційний. Поділ ономасіологічних категорій на мутаційні, транспозиційні і модифікаційні покликаний відобразити неоднорідні словотворчі процеси та їх результати.

Типові словотвірні структури, відтворюючи ті або інші поняттєві структури, утворюються неоднаково. Отже, аналізуючи закономірності формування семантики похідних, важливо розмежувати типи ономасіологічних категорій. Крім того, процес творення слова не завжди ґрунтується на ономасіологічних категоріях, замість поняттєвого аналізу можемо мати звичайне наслідування словотвірної структури слова, якою виражається подібне поняття.

Поняттєвий аналіз означуваного в різних типах словотворення, як і характер ономасіологічних категорій, на які він спирається, істотно відмінний. Ці відмінності враховуються в дослідженні закономірностей формування семантики дериватів, оскільки словотвірні категорії ос"ективують ономасіологічні. Однак це не суперечить встановленню такої дефініції словотвірного значення, яка б поширювалась на весь словотвір з його внутрішніми різновидами і специфікою. На нашу думку, словотвірне значення можна охарактеризувати як внутрішньо структуровану семантичну сутність, установлену в мовній свідомості на базі узагальнення регулярно відтворюваних відношень між однорідними похідними та їх твірними, що реалізуються завдяки використанню ustalених формалізованих засобів вираження.

Мова, за словами В. Русанівського, є фіксатором пізнаваної дійсності, поява нової назви в мові свідчить про завершення пізнавального процесу<sup>1</sup>. У цьому процесі словотвірне значення є лише одним із конститутивних чинників і виконує належну йому функцію спільно з частиномовним, граматичним і лексичним значеннями. У гносеологічному аспекті словотвірне значення конкретизує, деталізує частиномовне значення як класифікатора й категоризато-

<sup>1</sup> Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С.73.

ра пізнаваної об'єктивної дійсності на шляху до становлення індивідуального лексичного значення або його перекатегоризації. Така інтерпретація словотвірного значення сама по собі недостатня для опису словотвору і створення типології семантики. Вона досягає евристичності тоді, коли її доповнити процедурою виведення й формулювання словотвірного значення.

Поняттєвий аналіз означуваного, що є передумовою утворення дериватів мутаційного типу, вербалізується певними синтаксичними конструкціями, обов'язковим компонентом яких виступає безпосередньо мотивуюче слово. Якщо ряд дериватів характеризується такими однотипними синтаксичними конструкціями, що актуалізують певні логічні конструкти, то йому в цілому, як і кожному члену цього ряду, зокрема, властиве спільне словотвірне значення. Для створення типології словотвірних значень встановлюються синтаксичні конструкції, в яких відображено поняттєвий аналіз класів об'єктів номінації, на основі чого виявляються й інвентаризуються наявні словотвірні значення.

Процедура встановлення синтаксичних конструкцій, в яких відображено поняттєвий аналіз мовцем об'єкта номінації, ґрунтується на існуванні аналогії між структурою деривата та структурою мотивуючої синтаксичної конструкції, перифрази деривата. Двочленна структура дериватів мутаційного типу відбиває поняттєвий аналіз об'єктів номінації, вербалізований перифразою, компоненти якої фіксують ономасіологічну базу й ономасіологічну ознаку. Основу ономасіологічних категорій мутаційного типу у відприкметниковому словотворі складають логічні операції позначення предметів за характерною для них ознакою та різномісній процесуалізації ознаки, актуалізовані у відприкметникових іменниках із конкретним значенням та дієсловах.

Типовою перифразою для відприкметникових іменників із предметним значенням є атрибутивне словосполучення, означуваний іменник якого вказує на ономасіологічну базу, а означуючий прикметник – на ономасіологічну ознаку. На рівні перифрази ономасіологічна ознака може бути представлена атрибутивно, а не предикативно, як це характерно для логічних операцій, оскільки синтагми атрибутивного типу передбачають наявність предикативного зв'язку між ознакою і тим предметом, до якого вона віднесена, бо самі вони є трансформами елементарних речень – предикативних синтагм, пор. авантюжник – авантюрна людина /-людина

є авантюрна/, ватянка - ватяна куртка/-куртка є ватяна/, чор-  
лявка - чорнява дівчина /дівчина чорнява/, воронєць - вороний  
кінь /кінь вороний/ тощо.

Абстрагуєчись від лексичного наповнення конкретних пери-  
фраз, можна одержати узагальнену формулу перифрази "хтось /щось/  
є якимсь" або "яки<sup>сь</sup> хтось, яке<sup>сь</sup> щось", на основі чого у наве-  
дених похідних і подібних виявити словотвірне значення "носій  
ознаки". Таке ж словотвірне значення мають також ті деад"ективи  
з предметним значенням, структура яких містить як твірну лише  
основу прикметника, хоч функцію їх семантичної мотивації виконує  
ціле словосполучення з прикметником певного значення, зумовлено-  
го позитивно /пор. консервник, міжнародник і т.д./ . Незважаючи  
на відмінності перифрази, деад"ективи на зразок консервник акту-  
алізують той же логічний концепт глибинної структури "хтось  
/щось/ є якимсь". Ознака когось чи чогось може вербалізуватись  
одним словом або ж описово, словосполученням, якщо однослівне  
вираження є недостатньо диференціюючим. Ознакою когось чи чогось  
може бути те, що хтось є авантюрином чи чорнявим, але такою ж  
ознакою може бути те, що хтось працює в консервній промисловості.  
Функціонально такі ознаки рівноправні. Відмінності в структурі  
вербалізованих перифраз нівелюються в акті деривації. Однослівна  
твірна прикметникова основа в структурі деривата в латентному  
стані заховує зміст ознаки, вираженої словосполученням, а не ли-  
ше значення структурно мотивуючого прикметника.

Для відприкметникових дієслів характерні дві перифрази.  
Одна частина деад"ективних дієслів семантизується перифразом, в  
якій ономаcіологічна база фіксується дієсловом робити, а онома-  
cіологічна ознака - твірним прикметником: синити - робити синім,  
солодити - робити солодким, веселити - робити веселим і т.д. Для  
цієї групи відприкметникових дієслів словотвірним значенням є  
"наділяти ознакою". Друга група відприкметникових дієслів об"єд-  
нується спільним словотвірним значенням "набувати ознаки", що  
виявляється на основі перифраз, ономаcіологічна база в яких ак-  
туалізується дієсловом ставати, а ономаcіологічна ознака - твір-  
ним прикметником: мужніти - ставати мужнім, зеленіти - ставати  
зеленим, кругліти - ставати круглим і т.д.

Як вторинну факультативну семантичну функцію, що логічно  
впливає із значення "набувати ознаки", розглядається співісну-  
вання в семантичних структурах частини таких дієслів семема "ви-  
ділятися такою ознакою", пор. "Трава надворі вже потроху зеле-

ніе" /Г. Тютюнник/ і "На взгір" і по косогорах червоніла та зелена покривля великих домів, неначе приліплених до гори" /І. Нечуй-Левицький/. Такий смисловий компонент не може мати статусу окремого слововірного значення. Властивий семантичним структурам частини дієслів, зокрема мотивованих прикметниками, які виражають візуально сприймані ознаки, здебільшого на позначення кольору, він завжди співіснує із значенням "набувати ознаки" і з цього погляду не є дериваційно самодостатнім.

Поняттєвий аналіз мовцем об'єктів номінації при модифікації має свої особливості, оскільки в модифікаційних похідних змісту наявного поняття додається лише якась модифікуюча ознака, то перифраза будується як словосполучення, структуру якого формують твірне слово, що виражає певне поняття, і його кількісний, часовий, просторовий чи якийсь інший детермінант. Модифікаційні типи відприкметникових похідних групуються у градуальні, заперечні, просторові й часові залежно від характеру словосполучень мотивуючих прикметників і підпорядкованих їм неоднозначних детермінантів, які відображають дономінаційний аналіз означуваних.

Перифрази градуального різновиду модифікації становлять словосполучення прикметника і прислівника-модифікатора, який вказує на ступінь вияву ознаки, його градацію. Якщо за точку відліку градації ознаки взяти нейтральний ступінь, який виражений прикметником без прислівника-модифікатора, що стає твірною базою, то серед таких деад'єктивних похідних виділяється три групи дериватів. Перша з них об'єднує деривати спільним словотвірним значенням "неповний вияв ознаки", яке виявляється на основі словосполучення твірного прикметника і прислівника трохи, пор.: трохи білий - білуватий, трохи хитрий - хитруватий, трохи солодкий - солодкавий і т.д. Другу групу утворюють похідні прикметники, які виражають ознаку в більшій мірі, ніж вона властива нейтральному ад'єктиву, аж до крайньої межі її інтенсифікації, і мають словотвірне значення "сильний вияв ознаки". Базовими для таких похідних є словосполучення прикметників із прислівниками-модифікаторами дуже, надзвичайно, наприклад: дуже старий - старезний, надзвичайно злий - злющий, презлий. До третьої групи належать прикметники, які виражають ступінь вияву ознаки більшою мірою, ніж потрібно, у них виявляється словотвірне значення "надмірний вияв ознаки". Модифікатором у базових словосполученнях таких утворень виступає прислівник надто: надто добрий - за-

добрий, надто високий - надвисокий.

Характерною особливістю градуальної словотвірної модифікації прикметників є її поєднання з вираженням суб"ективної оцінки до означуваного відповідних деад"ективів. Аналіз складної взаємодії функціонально різнопланових семантичних і суб"ективно-оцінних чинників утворення таких дериватів показав, що в структурно однотипних деад"ективах можуть виявлятися словотвірні значення гіпокористичності чи неповного вияву ознаки або обидва поєднуватися, при цьому їх реалізація може бути як синкретичною, так і контекстуально зумовленою.

Для ряду деад"ективних прикметників перифразою є мотивуючий прикметник з часткою не, яка заперечує наявність ознаки, вираженої мотивуючим прикметником, пор. не високий - невисокий, не моральний - аморальний, не реальний - ірреальний. У таких похідних виявляється словотвірне значення "заперечення ознаки".

Основу визначення словотвірних значень похідних просторової і часової модифікації становлять перифрази, які включають твірний прикметник і прийменник із просторовою чи часовою семантикою. Кількість і якість словотвірних значень таких деад"ективів зумовлена реальними можливостями вияву ознаки в просторових і часових вимірах. У межах просторової модифікації виділяються групи деад"ективів із словотвірними значеннями "розміщений над тим / під тим, у безпосередній близькості до того, при тому, за межами того, перед тим, між тим/, що названо твірним словом мотивуючого прикметника": надвіконний, підкістковий, прифронтний, замський, передопераційний, міжсудинний.

Серед деад"ективів, що постали внаслідок модифікації ознаки щодо її часових вимірів, виділяються похідні із словотвірними значеннями "здійснюваний або здійснений до того /після того, у період між тим, у відповідності з тим/, що названо твірним словом мотивуючого прикметника": дообідний, пополудневий, міжсесійний, поквартальний.

За межами відзначених модифікацій залишається невелика група деад"ективних прикметників, перифрази яких не відповідають згаданім типам модифікацій. Сюди належать похідні, які семантизуються перифразами "спрямований проти того, що названо твірним словом мотивуючого прикметника" /протипожежний/. "прихильний до того, здійснений на користь того, хто названий твірним словом мотивуючого прикметника" /прозахідний/.

Специфіка транспозиції як особливого внутрішнього різновиду

словотворення, суть якого полягає в граматичній перекатегоризації певного поняття, накладає відбиток на характер словотвірних значень транспозиційних дериватів і їх встановлення. Основу транспозиційного типу ономастологічних категорій становить здатність мови до передачі одного й того ж поняття засобами різних частин мови. Лексичне значення, виражене засобами певної частини мови, обмежене в засобах синтаксичної реалізації відповідно до позиції похідних у реченні. У комунікативній діяльності може виникати необхідність використати це ж значення в іншій синтаксичній функції. Забезпечує такі процеси транспозиція як один із різновидів словотворення.

Грамматична перекатегоризація ознакових значень прикметників може здійснюватися в двох напрямках, результатом однієї з яких є абстрактні відприкметникові іменники, а іншої – деад"єктивні прислівники.

Підведення ознакових значень під загальну категорію субстанції здійснюється шляхом абстрагування ознак від їх носіїв. Регулярно повторювані відношення між твірними прикметниками і похідними від них абстрактними іменниками – це відношення абстрагування ознак від їх носіїв, тому словотвірним значенням таких утворень є "абстрагована ознака", пор. добрий – доброта, веселий – веселість, дешевий – дешевизна, синій – синь, голубий – голуби́нь.

Якщо утворення деад"єктивних абстрактних іменників супроводжується підведенням ознакових значень під загальну категорію субстанції, то утворення прислівників від прикметників не виходить за межі категорії ознаковості. Потреба такої категорії слів у мові викликана необхідністю мати означення до класу слів не тільки з субстанційним, а й з предикативним значенням. Утворенням прислівників від прикметників забезпечується переведення присубстантивної ознаки в привербальну, інакше кажучи, адвербіалізація ознаки, що і є словотвірним значенням цієї категорії похідних, пор. добрий – добре, веселий – весело, батьківський – по-батьківському.

Створення типології словотвірних значень передбачає виявлення не тільки типів словотвірних значень, а й засобів їх реалізації і вираження. Засобами реалізації словотвірних значень у відприкметниковому словотворі виступають суфіксація, префіксація, конфіксація, основоскладання та субстантивізація. Серед них домінуючою є суфіксація, інші дериваційні процеси значно поступаються продуктивністю і не мають такого універсального характе-

ру, як суфіксація. За допомогою словотворчих суфіксальних формантів від основ прикметників утворюються похідні чотирьох частин мови з широким семантичним спектром: іменники, прикметники, дієслова та прислівники. Префіксація, конфіксація, основоскладання, субстантивація у відприкметниковому словотворі обмежені як частиномовною належністю утворених дериватів, так і специфікою словотвірних значень.

Словотвірний аналіз не обмежується з'ясуванням способів і засобів утворення похідних, виявленням системного характеру лексичної деривації, його можливості набагато ширші. Так, вивчення словотвору деад'єктивних дериватів може дати відповідь на питання про характер і особливості вибору ознак, за якими людина номінує явища об'єктивної дійсності. Враховуючи тісний зв'язок номінативної і когнітивної діяльності, одержані дані виходять за межі звичайного лінгвістичного зацікавлення і можуть пролити світло на окремі сторони пізнавальної діяльності людини, структури її мисленневого освоєння навколишньої дійсності.

Студії над словотвором деад'єктивів дозволяють з'ясувати, завдяки яким ознакам і властивостям людина виділяє предмет із ряду подібних до нього, а тим самим уточнити механізм його найменування, що ґрунтується на виборі з великої кількості різноманітних ознак, властивих тому чи іншому класу предметів, певних, найбільш важливих характеристик. Для типологізування когнітивних процесів, пов'язаних із виділенням статичної ознаки як характерологічної з достатнім ступенем деталізації, пропонується класифікація, згідно з якою виділяються прикметники, що виражають: I/ внутрішні ознаки когось чи чогось /сміливий, рідкий/, 2/ зовнішні ознаки когось чи чогось /вродливий, синій/, 3/ ознаки осіб за їх соціальним статусом /незаможний/, 4/ ознаки осіб за їх віковими особливостями /молодий/, 5/ ознаки осіб за родом їх діяльності /швейний/, 6/ ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені /шкіряний/, 7/ ознаки предметів за відношенням до їх призначення /дошовий плам/, 8/ ознаки предметів за відношенням до способу їх виготовлення /варений/, 9/ ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони виготовлені й функціонують /восковий папір/, 10/ ознаки за відношенням до місця /задній/, II/ ознаки за відношенням до часу /весняний/, 12/ ознаки за відношенням до етносу, країни, краю /циганський/, 13/ ознаки за відношенням до того, ко-

му чи чому вони властиві /рабський/.

Встановлені типи твірних основ прикметників є оптимальними для з'ясування закономірностей відприкметникового словотвору, якими характеризується участь ад"єктивних основ у деривації. Відображаючи семантичну специфіку ознак, виражених словотворчо активними прикметниками, виділені типи твірних достатньо диференційовані для аналізу відприкметникового словотвору, оскільки вони дають можливість з'ясувати дериваційно й когнітивно релевантні типи прикметників.

Подальша характеристика засобів реалізації словотвірних значень здійснена з урахуванням зменшення продуктивності словотворчих формантів у межах виявлених словотвірних значень іменників, прикметників, дієслів, прислівників і включає опис семантичних та структурних типів твірних прикметників, які взаємодіють із тим чи іншим формантом у рамках певного значення. Результати такого опису узагальнені у зведеній таблиці "Дериваційна валентність ад"єктивних основ", фрагмент якої наводиться<sup>1</sup>.

СЗ і за- соби їх реаліза- ції	Семантичні типи основ твірних прикметників:												
	I	2.	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
"носій ознаки"													
-ик	+	-/+	+	п	+	+	+	+	+	+	+	-	-
-ець	+	+	+	п	п	п	п	п	п	-	-	-	-
-ак/-як/	+	+	+	п	-	+	-	+	п	+	-	-	-
-ок	+/-	-/+	-	п	-	-	п	-	-	-	-	-	-
-ун	+/-	+/-	-	п	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-ист	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
-ань	п/-	+/п	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-к/о/	+/-	+/-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

<sup>1</sup> Цифри відповідають нумерації перелічених семантичних типів прикметникових основ /див.с.20/. Знаки "+", "-" вказують на наявність чи відсутність деад"єктивів, а "п" позначає поодинокі випадки деривації. Диференціація основ прикметників, які виражають внутрішні якості осіб і внутрішні, фізичні якості предметів, зовнішні ознаки осіб і зовнішні ознаки предметів, релевантна для словотвірного значення "носій ознаки", здійснена відповідними знаками через скісну лінію, при цьому перший з них стосується сполучуваності основ прикметників, що виражають ознаки осіб, другий - прикметників, що виражають ознаки предметів.

У третьому розділі "Структурно-семантичний аналіз словотвірних парадигм прикметників в українській мові" висвітлюються проблеми реалізації словотвірної спроможності прикметниками на позначення внутрішніх якостей людини, кольору, смаку, просторових ознак і параметричними прикметниками та семантико-функціональні особливості спільноосновних деад"ективів із однаковим словотвірним значенням.

Типова словотвірна парадигма прикметників на позначення внутрішніх якостей людини має чотиризонну структуру з такими семантичними позиціями в кожній із зон: субстантивна - "носії ознаки", "абстрагована ознака", ад"ективна - "неповний вияв ознаки", "сильний вияв ознаки", "надмірний вияв ознаки", "гіпокористичність", "заперечення ознаки", вербальна - "наділяти ознакою", "набувати ознаки", адвербіальна - "адвербіалізація ознаки".

Із 654 проаналізованих парадигм прикметників на позначення внутрішніх якостей людини 53 мають чотиризонну структуру з нереалізованими одним або більше словотвірними значеннями будь-якої зони чи кількох, крім адвербіальної, зокрема парадигми ад"ективів веселий, дурний, добрий, хитрий, мудрий, злий, милий, щирий, сумний, тихий, радий, розумний, бадьорий, гордий, байдужий, сердитий, лукавий, сміливий, лютий і т.д. 153 парадигми прикметників мають тризонну структуру, здебільшого субстантивно-ад"ективно-адвербіальну, з нереалізованими тими чи іншими семантичними позиціями: вірний, скромний, ласкавий, заздрісний, дінивий, підлий, скучний, дотепний, зрадливий і т.д. Майже половина з них - трикомпонентні парадигми на зразок активність, неактивний, активно, ввічливість, неввічливий, ввічливо. Окремим прикметникам властиві тризонні субстантивно-вербально-адвербіальні або субстантивно-ад"ективно-вербальні парадигми: безумний, шалений, мужній, хоробрий, плюгавий, скнарий. Структура 350 парадигм прикметників на позначення внутрішніх якостей людини обмежена субстантивними та адвербіальними деад"ективами, причому серед іменникових утворень послідовною регулярністю відзначаються лише абстрактні іменники, пор. безсоромний, наївний, відчайдушний, в"ялий, добродушний, експансивний, жадібний, жорстокий, запальний, кокетливий, наглий, улесливий і т.д. Двотонні парадигми іншої структури властиві небагатьом прикметникам, зокрема субстантивно-вербальна /біснуватий/, вербально-адвербіальна /жалісний/, субстантивно-ад"ективна /балакучий/, ад"ективно-адвербіальна /говіркий/. Ще 83 прикметники

мають однозонні парадигми: безталанний, бешкетний, завісний, норовистий і т.д. Від прикметників балакливий, беручий, виконавський, вольовий, гоноровий, егоцентричний, компанійський, одурілий, окаянний, непутний, твердолобий, теркотливий, товстошкірий деривати не засвідчені.

Аналіз словотвірних парадигм прикметників на позначення внутрішніх якостей людини показує, що ця група твірних слів творчо досить активна, хоч реалізація дериваційного потенціалу конкретними похідними дуже неоднорідна. Ономастологічні, логіко-поняттєві передумови реалізації заданих системою мови словотвірних значень для прикметників на позначення внутрішніх якостей людини неоднакові і детерміновані семантичною структурою зони та типу словотвірного значення. Закономірна найбільш послідовна актуалізація в дериватах словотвірних значень "абстрагована ознака" субстантивної зони та "адвербалізація ознаки". Якщо в комунікативній діяльності виникає потреба в таких дериватах, не існує семантичних перешкод для їх утворення. Ознаки, що відображають внутрішні якості людини, виражені твірними прикметниками, усвідомлюються як самостійні сутності, тим самим забезпечуючи як переведення таких прикметників із предикативної позиції в суб"єкту або об"єкту, так і редистрибуцію атрибута присубстантивного у привербальний. Ті нечисленні прикметники, від яких не зафіксовані абстрактні іменники і прислівники, свідчать про неповноту джерельної бази або про відсутність комунікативної потреби в деад"єктивах у зв'язку з маргінальним характером таких прикметників у системі ад"єктивних номінацій внутрішніх якостей людини, що підтверджується їхньою частотністю.

Логіко-поняттєвою передумовою утворення деад"єктивів із значенням "носії ознаки" є можливість приписати ознаку, виражену прикметником, людині, що на лінгвальному рівні виражається в наявності предикативної чи атрибутивної синтагми з означуванням іменником. Такими властивостями характеризуються всі аналізовані прикметники, адже їх відбір здійснювався саме на цій основі.

Комунікативні потреби в номінації осіб за характерними для них внутрішніми якостями обходяться фактично кожним четвертим твірним прикметником відповідної семантики. Не зафіксовані в мові потенціальні деад"єктиви із значенням "носії ознаки" свідчать про можливість дальшого розвитку дериваційної системи української мови. Відсутність окремих похідних пояснюється тим, що твірні прикметники утворені від іменників на позначення осіб, які ком-

пенсують назви носіїв ознаки, пор. боягузливий, егоїстичний, забіякувати, східний, інтелігентний, педантичний, песимістичний, простакувати, товариський, шахрауватий і т. д.

Аналізовані твірні прикметники, виражаючи внутрішні якості людини, позначають такі ознаки, які можуть проявлятися в більшій чи меншій мірі, отже, існують сприятливі передумови для градуальних модифікацій таких ознак. Є тільки поодинокі прикметники, що виражають абсолютні внутрішні якості, які за своєю сутністю не допускають градації, пор. мертвий, живий, німий тощо. Від них не можна очікувати похідних. Значення градації ознаки дериваційно реалізували здебільшого непохідні високочастотні прикметники, які відбивають основні характеристики внутрішнього світу людини. Стримуючим фактором в утворенні градуальних дериватів може бути характер семантики твірних прикметників, який виявляється в тому, що вони своїм лексичним значенням виражають максимально високий ступінь прояву ознаки або його крайню межу, наприклад, безумний, нав'язаний, нікчемний, жалений, ярий і т. д. Причиною відсутності тих чи інших потенціально можливих деад"ективів є компенсація браку "соціального замовлення" на такі слова номінативними одиницями несловотвірної структури.

Розходження в реалізації словотвірних значень градації ознаки та гіпокористичності прикметниками на позначення внутрішніх якостей людини незначні. Відмінності стосуються твірних прикметників на позначення негативних ознак, семантика яких виключає пестливість, хоч не перешкоджає градуальній модифікації, пор. ледачий, п'яний, скупиий, гидкий і т. д.

Сприятливі семантичні передумови для утворення деад"ективів із значенням заперечення ознаки. Проте певна частина твірних дериваційно не реалізувала свій словотвірний потенціал в даній семантичній функції, що пояснюється наявністю синтаксичних засобів вираження заперечення ознаки, які адекватно компенсують відсутність можливих деад"ективів.

Внутрішні якості людини за своєю сутністю онтологічно не виключають процесу їх набуття особою, тому прикметники, які виражають такі ознаки, а також їх компаративи характеризуються сполучуваністю з дієсловом ставати, забезпечуючи сприятливі семантико-валентнісі передумови утворення деад"ективів із значенням "набувати ознаки". У той же час не кожною з ознак на позначення внутрішніх якостей особи можна наділити когось. Сполучуваність при-

кметників, наприклад, гордий, милий, щирий, тактовний і т.д. з дієсловом робити, яка є перелумовою деривації, некоректна, що унеможливило утворення від них дієслів із значенням "наділяти ознакою". За таких умов закономірна кількісна перевага утворень із словотвірним значенням "набувати ознаки". Водночас реалізація словотвірної семантики у відприкметникових дієсловах загалом не виходить за межі ядра лексико-семантичної групи твірних прикметників на позначення внутрішніх якостей людини.

Отже, прикметники на позначення внутрішніх якостей людини як твірна база досить активні, хоч реалізація словотворчого потенціалу конкретними твірними різна як щодо її повноти так і щодо типів деривації. Тенденцію до повної реалізації словотворчого потенціалу з багатьох прикметників на позначення внутрішніх якостей людини виявляє лише невелика група слів, здебільшого непохідних, семантика яких відбиває такі основні ознаки внутрішнього світу людини, як характер, воля, темперамент, інтелект, душевний і фізичний стан. Ознаки, виражені цими прикметниками, значущі в практичній діяльності людини, про що свідчить частота використання твірних у мовленні.

З-поміж типів деривації найбільш результативною виявилась транспозиція. Лише від небагатьох прикметників на позначення внутрішніх якостей людини не відзначені синтаксичні деривати, хоч потенціально можливі. В окремих випадках існують несприятливі логіко-поняттєві передумови деривації мутаційних і модифікаційних деад'єктивів. Функціонально тотожні синтаксичні засоби репрезентації семантики, адекватної словотвірній, інші чинники, що частково чи повністю компенсують відсутність певних деад'єктивів, можна розглядати як стримуючий фактор, а не як обмеження в утворенні похідних від прикметників на позначення внутрішніх якостей людини.

Аналогічно досліджуються і інші лексико-семантичні групи прикметників як твірна база. Аналіз словотвірних парадигм прикметників різної семантики показав, що кожна з лексико-семантичних груп характеризується, поряд із спільними, специфічними, своєрідними особливостями реалізації дериваційної спроможності, що зумовлене складом лексико-семантичних груп, структурними, семантико-граматичними і функціональними властивостями ад'єктивів, які їх утворюють.

Так, словотворча активність прикметників на позначення ко-

льору в сучасній українській мові неоднакова. Серед них є твірні, що дуже результативні /іх небагато/, інші менш результативні, частина характеризується мінімальною продуктивністю, від двох третіх прикметників кольористичної семантики похідні не засвідчені. Така кількісна і якісна неоднорідність і строкатість відприкметникового словотвору на базі прикметників на позначення кольору виявляється закономірною. Реалізація словотворчого потенціалу аналізованими ад"ективами детермінована такими властивостями базових прикметників, як спосіб номінації ними кольористичної ознаки, її характер та прагматика семантики кольору.

Найбільшою дериваційною спроможністю характеризуються ті прикметники, для яких наіменування кольористичної ознаки є єдиною або первинною номінативною функцією, пор. біли", жовти", зелений", чорний", синій", сивий", червоний", сірий", голубий", сизий", рожевий", багряний", рум'яний", блакитний", рудий", рижий", русявий". Прикметники, в семантичній структурі яких ознака кольору є вторинною номінацією, або зовсім не дають похідних, або характеризуються незначною спроможністю. Зумовленість дериваційної спроможності прикметників на позначення кольору способом номінації корелює з їх частотністю: найбільшою частотою вживання характеризуються ті прикметники, значення кольору в яких єдине або основне.

Неможливість деривації похідних з певними словотвірними значеннями на базі прикметників на позначення кольору поширюється на незначне коло твірних, зокрема, на назви мастей коней, волів. Прикметники буланій", вороній", гнідий", карий", мишастий", мурий", чалій" позначають своєрідні кольористичні ознаки. Специфіка семантики наведених слів виявляється в тому, що, на відміну від інших кольористичних ознак, які сприймаються як самостійні, більшою чи меншою мірою незалежні від природи субстанції поняття, ознаки масті тісно пов'язані з властивостями субстанції, підпорядковані їй. Сполучуваність прикметників - назв мастей, зумовлена обмеженнями на денотативному рівні, допускає деривацію на їх базі лише похідних із значенням носія ознаки та зменшено-пестливі утворення. Такими ознаками не можна наділяти іншу субстанцію, не можна їх губувати, тому сполучуваність назв мастей з дієсловами робити", ставати" некоректна, отже, закономірна відсутність від них похідних вербальної зони із значенням "наділяти ознакою", "набувати ознаки". Не дають назви мастей похідних ад-

словотвірними значеннями, але структурно різнотипними дериваційними формантами, спричинено асиметрію форми й змісту в словотворі. У мовознавчій літературі немає єдиного погляду на природу таких спільноосновних утворень з різнозвучними дериваційними формантами. Одні вчені вважають їх окремими лексичними одиницями, інші - варіантами слів. Залежно від аспекту дослідження й розуміння природи таких дериватів їх називають лексичними дублетами, спільнокореновими чи словотвірними синонімами, словотвірними або морфологічними варіантами.

Для з'ясування сутності і визначення статусу спільноосновних деад"ективів із однофункціональними різнозвучними формантами проаналізовані семантичні структури таких дериватів за смисловим обсягом, за місцем і роллю співвідносних лексико-семантичних варіантів у семантичних структурах деад"ективів з урахуванням їх функціонально-стилістичних і прагматичних характеристик. Аналіз спільноосновних різноформантних деад"ективів у сучасній українській мові засвідчив різноманітність семантико-функціональних відношень між ними. Одні з них нічим не розрізняються між собою, інші, маючи однакові лексичні значення, відмінні конотаціями, емоційно-експресивним забарвленням, частотою і сферою використання, ще інші при спільності одного або більше значень протиставляються іншими компонентами лексико-семантичних структур, при цьому місці і ролі тотожного значення у семантичних структурах спільноосновних деад"ективів здебільшого неоднакові. Трапляються такі деривати, що мають різні значення.

Спільноосновні різноафіксальні деад"ективи, в тому числі й ті, які не розрізняються між собою семантико-функціонально, є окремими словами, а не варіантами одного слова, оскільки в їх структурі наявні різні словотвірчі форманти, а тотожність слова не може зберігатися, якщо не зберігається тотожність морфем, які утворюють його основу.

Однакові чи близькі за значенням спільноосновні деад"ективи з різноструктурними формантами є словотвірними синонімами<sup>1</sup>. Во-

<sup>1</sup> Пор. визначення словотвірних синонімів як рядів дериватів з однаковою твірною основою, з однозначними, але різнозвучними дериваційними афіксами: Ковалік І.І. Питання словотвірної омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства. - Львів, 1962. - С. 22.

дночас як одиниці лексики вони нарівні з різнокореновими словами є феноменом лексичної синонімії, адже лексико-семантичні взаємовідношення, в яких перебувають спільноосновні однофункціональні деад"ективи, відповідають типам семантико-функціональних кореляцій між різноосновними лексичними синонімами.

У в и с н о в к а х синтезовано результати теоретичного опрацювання проблем основоцентричної дериватології та дослідження відприкметникового словотвору в сучасній українській мові.

Реалізація основоцентричного принципу вивчення словотвору вимагала внесення суттєвих коректив у методику традиційних дериватологічних досліджень і зумовила встановлення адекватної йому специфічної одиниці класифікації й опису словотвору. Визначення словотвірних значень дериватів і виявлення словотвірних типів, тобто те, що є завершальним етапом при формантоцентричному підході до словотвору, служить лише вихідною позицією в основоцентричних дослідженнях. Словотвірні значення похідних складають семантичний континуум, у рамках якого дериваційно реалізують себе твірні слова. Специфіку й особливості реалізації в дериватах тієї чи іншої словотвірної семантики різних структурно-семантичних і формально-граматичних груп твірних слів відображає комплексна одиниця словотвору - словотвірна парадигма, якій властива системоутворююча функція. Домінуюча в сучасній дериватології концепція системності, яка ґрунтується на ієрархії різних сукупностей словотвірних типів, є односторонньою і не у всій повноті відображає властивості системи словотвору, тому повинна бути доповнена даними про системну організацію словотвору, одержаними в основоцентричних дослідженнях лексичної деривації.

Українські деад"ективи, що стали об"єктом дериватологічного аналізу в дисертації, становлять помітний пласт дериватів, які утворюють специфічну підсистему в словотвірній системі сучасної української мови. Ця специфіка виявляється в частиномовній структурі деад"ективів, у співвідношенні типів ономастологічних категорій, способів словотвору і дериваційних засобів, в закономірностях словотвірної семантики і появи її носіїв.

Від прикметників у словотвірних процесах мутації, модифікації й транспозиції утворені іменникові, прикметникові, дієслівні й прислівникові деривати, причому транспозиція має місце в утворенні абстрактних іменників і прислівників, модифікація характерна для внутрішньоприкметникової деривації, а мутація - при утворенні іменників з конкретним значенням і дієслів.

Універсальним словотворчим засобом у деад"ективній деривації виступає суфіксація, префіксація і субстантивація обмежені частиномовною належністю утворених за їх допомогою деад"ективів та специфікою словотвірної семантики, конфіксація зрідка виконує функції вторинного допоміжного засобу на фоні суфіксації.

Синтагматика твірних основ прикметників багата й розмаїта. Разом з тим чітко простежується тенденція до розмежування функціонального навантаження основних, ядерних моделей реалізації кожного словотвірного значення і вторинних, маргінальних. Таке розмежування, що виявляється в незначній продуктивності або в непродуктивності останніх, здебільшого супроводжується ще й функціонально-стильовим і емоційно-експресивним розшаруванням.

Вивчення типових і конкретних словотвірних парадигм різних за якісним і кількісним складом лексико-семантичних груп прикметників показало, що ад"ективи дериваційно досить активні, але в словотвірчій спроможності конкретних твірних існують суттєві відмінності щодо повноти та типів деривації. Реалізація дериваційного потенціалу конкретними прикметниками зумовлена комплексом семантичних, валентісних і прагматичних чинників. Поділ прикметників на якісні й відносні має принципове значення для інтерпретації їх словотвірної спроможності, бо саме цим детермінований кількісний і якісний склад деад"ективів від того чи іншого прикметника, але він недостатній. Перспективними щодо виявлення семантичних особливостей прикметників як твірних слів є вивчення семантики статичних ознак як позитивних чи негативних, як набутих чи іманентних, як абсолютних чи неабсолютних, як стандартних чи нестандартних.

Важливим чинником реалізації словотворчого потенціалу твірних прикметників є безпосередньо пов'язана з семантикою і нею зумовлена їх валентність у всіх своїх проявах – синтаксичному, лексико-граматичному та лексико-семантичному. Власне семантико-валентісними особливостями твірних прикметників зумовлена структура словотвірних парадигм. З'ясувати й пояснити суттєві відмінності в множинах деад"ективів від конкретних прикметників дозволяє врахування інших факторів, які впливають на появу деад"ективів, зокрема прагматичних /значущість семантики у практичній діяльності людини, опосередкованої частотністю ад"ективів, що її виражають/, та наявність функціонально тотожних несловотвірних засобів репрезентації семантики, адекватної словотвірній, що компенсують відсутність відповідних деад"ективів і не стимулюють деривації.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Спільнокореневі іменники на -ість, -ота, -ина, -изна в сучасній українській мові // Мовознавство. - 1977. - № 2. - С.27-32.

2. Про історію словотвору українських іменників на -ість /-ость/, мотивованих прикметниками з суфіксом -н-.// Українське мовознавство. - Вип. 5. - 1977. - С. 62-67.

3. Спостереження над лексикою сучасного студентського жаргону// Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп. - Ужгород, 1978. - С. 16-17.

4. Дери́ваційна здатність прикметникових основ в утворенні іменників на -ість// Питання словотвору. - К., 1979. - С.124-131.

5. Історія словотвору українських відприкметникових іменників на -ство, -ота, -ина, -изна в порівнянні з російськими// Проблеми типологічного дослідження східнослов'янських мов радянського періоду. - Вісник Львів. ун-ту, серія філол., вип. II. - Львів, 1979. - С. 71-76.

6. Історія словотвору українських абстрактних іменників на -ість /-ость/ у порівнянні з російськими// Дослідження з граматики і граматичної стилістики української мови: Зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 1980. - С. 73-79.

7. Термінізація абстрактних іменників української мови /в порівнянні з російською/ // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доп. респ. конф. - К., 1980. - С.70-71.

8. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на -ість/-ость/ // Мовознавство. - 1981.- №3. - С.60-66.

9. Напруга - напруження - напруженість // Культура слова. - Вип. 24. - 1983. - С. 80-81.

10. Семантичні зв'язки між іменниками на -ість і їх твірними словами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. - К., 1983. - С. 113-120.

11. Спільнокореневі девербативи на -ба, -ння в сучасній українській мові// Українське мовознавство. -Вип.ІІ. - 1983.-С.44-50.

12. Стилiстичні функції засобів словотвору в художній прозі Марка Вовчка// Тези доп. і повідомл. респ. наук. конф., присв. 150-річчю з дня народження Марка Вовчка.- Вінниця, 1983. -С.95-96.

13. Стилiстичні функції засобів словотвору в прозі Ю. Федьковича // Крiй Федькович: Тези доп. респ. наук. конф., присв. 150-річчю з дня народження видатн. письменника-демократа і громад.

діяча Ю. Федьковича. - Чернівці, 1984. - С. 232-233.

14. Поліття словотвірної парадигми в сучасній дериватології//

Мовознавство. - 1985. - № I. - С. 21-27.

15. Семантико-словотвірна структура українських спільнокорених dead"активів на -їнь, -ість, -ота, -ина, -изна, Ø // Дослідження з словотвору та лексикології. - К., 1985. - С. 30-34.

16. О.О. Потебня про генезу й розвиток логіко-мовної категорії якості // Творча спадщина О.О. Потебні й сучасні філологічні науки / До 150-річчя з дня народження О.О. Потебні / : Тези респ. наук. конф. - Харків, 1985. - С. 28-30.

17. Принципи укладання українсько-російського шкільного словника словотвірних парадигм /рос. мовою/ // Русский язык - язык межнаціонального об'єднання, дружби и сотрудничества народов СССР: Тез. респ. научн.-практ. конф. - Кировоград, 1985. - С. II5-II7.

18. Дериваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові // Мовознавство.- 1986.-№2.-С.23-30.

19. І.Я. Франко в боротьбі за єдність української літературної мови // Іван Франко - письменник, мислитель, борець за дружбу між народами: Тези доповідей обл. наук. конф., присв. 130-річчю від дня народження Великого Каменяря. - Івано-Франківськ, 1986. - С. 93-94.

20. Рец.: Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник // Українська мова і література в школі. - 1986. - № 10. - С. 77-78.

21. Валентність якісних прикметників і структура їх словотвірних парадигм /рос. мовою/ // Семантика языка и текста: Тез. межвуз. научн. конф. - Кировоград, 1987. - С. 297-298.

22. Зіставно-типологічна характеристика словотвірних парадигм якісних прикметників у сучасній українській і російській мовах // Двухязычие в советском обществе /двухязычие и многоязычие как характерная особенность общественно-политической и культурной жизни советского общества / : Тез. респ. научн. конф. - Вінниця, 1988. - С. 209-210.

23. Питання нормалізації української мови в епістолярній спадщині І.С. Нечуя-Левицького /у співавторстві/ // Творча індивідуальність І.С. Нечуя-Левицького і літературний процес: Зб. тез доп. і повідомл. респ. наук. конф., присв. 150-річчю з дня народження письм. - Черкаси, 1988. - С. 96-98.

24. Історія формування і розвитку категорії якості в східнослов'янських мовах/рос. мовою/ //Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тез. докл. 2-й всесоюз. конф.: В 2 ч.- Днепропетровск, 1988.-Ч.1. - С.195-196.

25. До питання про словотвір прислівників на -о /рос. мовою/  
// Словообразование и номинативная деривация в славянских языках:  
Тез. докл. III респ. конф. : В 2 ч. - Гродно, 1989. - Ч. I. - С. 48-50.

26. Універсальність в лексиці української народно-розмовної мови // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку української народно-розмовної мови: Тези доп. респ. наук. конф. - Ужгород, 1989. - С. 45-46.

27. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. - 1990. - № 2. - С. 38-42.

28. Словотвірне значення як один із компонентів смислової сфери мови // Матеріали міжвуз. наук. конф. "Семантика мови і тексту": В 3 ч. - Івано-Франківськ, 1990. - Ч. I. - С. 44-46.

29. Особливості словотвірних мотивацій прикметниками // Словотвірна семантична структура української лексики: Методичні читання, присв. пам'яті засн. дериват. шк. на Україні проф. І. І. Ковалика : Тези доп. - Львів, 1991. - С. 36-37.

30. Деякі теоретичні питання словотвірного значення // Мовознавство. - 1991. - № 3. - С. 34-41.

31. Словотвір і художній текст /на матеріалі новел В. Стефаніка/ // Василь Стефанік і українська культура: Тези: У 2 ч. - Івано-Франківськ, 1991. - Ч. 2. - С. 21-23.

32. Структура словотвірних значень відприкметникових утворень у сучасній українській мові // Українське мовознавство. - Вип. 18. - 1991. - С. 51-58.

33. Популярно про словотвір. Рец.: Клименко Н. Ф. Як народжується слово // Мовознавство. - 1992. - № 3. - С. 73-74.

34. Роль І. Франка у збагаченні лексики української літературної мови // Іван Франко і національне відродження : Тези респ. наук. конф. - Львів, 1991. - С. 166-169.

35. Словотворча спроможність слова "козак" в українській мові // 500-річчя українського козацтва і Галичина: Матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. - Івано-Франківськ, 1992. - С. 121-123.

36. Проблеми вивчення дериватології у вузі й середній школі // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу : Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. - Полтава, 1992. - С. 88-89.

37. Словотворчий потенціал прикметників на позначення внутрішніх якостей людини // Мовознавство. - 1992. - № 3. - С. 8-15.

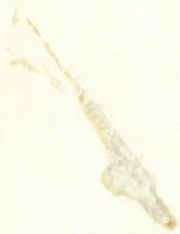
465380

AB 27.080

**AB 27.080**

~~12~~

12



203